

УДК 94:614.258(=161.2)(430)
DOI 10.24919/2519-058x.4.111469

Олена ПОДОБЄД,
orcid.org/0000-0002-7819-1439
кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ)
o.a.podobyed@npu.edu.ua

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕМИЩЕНИХ ОСІБ ПОВОЄННОЇ ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ

У статті з'ясовано стан здоров'я переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. Визначено фактори, які вплинули на стан здоров'я переміщених українців, зокрема загальне виснаження організму у наслідок Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, перебування у сталінських і нацистських концтаборах, хронічне недоїдання та психологічна напруга під час перебування у повоєнній Західній Німеччині. Визначено хвороби, на які хворіли українці, зокрема туберкульоз, сифіліс, поліомієліт, рахіт. Проаналізовано рівень медичного обслуговування переміщених українців повоєнної Західної Німеччини.

Ключові слова: переміщені українці, Західна Німеччина, хвороби, лікар, медичне обслуговування.
Літ. 26.

Olena PODOBIED,
PhD (History), Associate Professor,
National Pedagogical Dragomanov University,
(Ukraine, Kyiv) o.a.podobyed@npu.edu.ua

MEDICAL CARE OF UKRAINIAN DISPLACED PERSONS IN POSTWAR WEST GERMANY

In this article the state of health of displaced Ukrainians into postwar West Germany are clarified. The factors that influenced the health status of displaced Ukrainians are clarified: the general depletion of the body as a result of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine; stay in the 1930s in Stalin's concentration camps in Siberia and the Far East; chronic malnutrition and lack of vitamins, unsatisfactory living conditions, satisfaction of sexual needs without precautionary measures, stay in Nazi concentration camps during the World War II; chronic malnutrition, uncomfortable housing conditions in the camps of displaced persons and psychological stress during their stay in post-war West Germany.

The diseases that the Ukrainians were afflicted with, in particular tuberculosis, syphilis, poliomyelitis, rickets, and gastroenterological diseases were identified. In addition, professor Ivan Bazilevich named the new specific disease «morbus DP» (illness of «displaced persons»), which was characterized not only by bodily ills due to lack of nutrition and vitamins, poor living conditions in displaced people camps, but also by a number of psychoneurologic symptoms.

The level of medical care for displaced Ukrainians of post-war West Germany are analyzed. Most of the work was done by therapists in the displaced people camps, who were approached on various issues. Ukrainian doctors-dermatovenerologists not only treated, but also scientifically proved new opportunities in healing patients from sexually transmitted diseases. Among Ukrainian surgeons, it should be noted the head of the surgical department of the camp hospital in Regensburg, professor Boris Andrievsky. He undertook to operate at first glance hopelessly ill patients; in difficult cases, he was looking for experts in Germany for a consultation, he got scarce medicines, often for my own money. The displaced Ukrainians made their contribution to the research of oncological diseases: Zinovy Shtokal'ko in 1950 at the University of Munich received a doctor's degree, defending his thesis on the biochemistry of carcinogenesis, that is the emergence and development of a malignant tumor from a normal cell. Appeared displaced Ukrainians and the services of dentists due to tooth extraction, sealing, installation of bridges and prosthetics. Authoritative Ukrainian physician obstetrician-gynecologist in West Germany was Sofia Parfanovich. The sources contain References to the activities of otolaryngologists, oculists, helminthologists and neuropathologists. The sports medicine as a branch of medical science in post-war West Germany was not developed are clarified.

Key words: displaced Ukrainians, West Germany, diseases, doctor, medical care.
Ref. 26.

Елена ПОДОБЕД,
кандидат исторических наук, доцент
Национального педагогического университета
имени М. П. Драгоманова (Украина, Киев)
o.a.podobyed@npu.edu.ua

МЕДИЦИНСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ УКРАИНСКИХ ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ЛИЦ ПОСЛЕВОЕННОЙ ЗАПАДНОЙ ГЕРМАНИИ

В статье выяснено состояние здоровья перемещенных украинцев послевоенной Западной Германии. Определены факторы, повлиявшие на состояние здоровья перемещенных украинцев, в частности общее истощение организма вследствие Голодомора 1932 – 1933 гг. в Украине, пребывание в сталинских и нацистских концлагерях, хроническое недоедание и психологическое напряжение во время пребывания в послевоенной Западной Германии. Определены болезни, которыми болели украинцы, в частности туберкулез, сифилис, полиомиелит, рахит. Проанализирован уровень медицинского обслуживания перемещенных украинцев послевоенной Западной Германии.

Ключевые слова: перемещены украинцы, Западная Германия, болезни, врач, медицинское обслуживание.

Лит. 26.

Постановка проблеми. Після завершення Другої світової війни на території Західної Німеччини опинилося чимало українців. Шість років воєнних лихоліть, непрості умови проживання у таборах переміщених осіб не могли не позначитися на стані їхнього здоров'я. Серед української громади була значна кількість лікарів і медсестер, які докладали зусиль для поліпшення стану здоров'я переміщених осіб. Пропонована тема ще не була у полі зору дослідників, що й зумовлює актуальність розвідки.

Аналіз досліджень. Проблема знайшла часткове висвітлення у працях українських дослідників І. Макаревича, В. Маруняка, Ю. Мовчана, С. Созанської. Основу джерельної бази становлять архівні матеріали, спогади сучасників подій, зокрема Р. Волчука, М. Дейчаківського, У. Самчука, О. Скоценя, листування Г. Черинь, матеріали періодики.

Мета статті. Автор ставить за мету з'ясувати стан здоров'я та рівень медичного обслуговування переміщених українців повоєнної Західної Німеччини.

Виклад основного матеріалу. Стан здоров'я переміщених українців бажав кращого. «Життя на вигнанні – це життя без ґрунту і без надійного опертя. Воно відбивається не тільки на душі, а й на фізичному здоров'ї емігранта. Тяжко вернути втрачене чи пошкоджене здоров'я взагалі, але в умовах вигнання – це найтяжча річ» [23, 4]. Серед несприятливих факторів, які позначилися на ньому, слід згадати, по-перше, загальне виснаження організму унаслідок Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. По-друге, колишні в'язні сталінських концтаборів у Сибіру та на Далекому Сході поверталися звідти інвалідами й ураженими паличкою Коха. По-третє, хронічне недоїдання і брак вітамінів, незадовільні житлові умови, задоволення статевих потреб без запобіжних заходів, перебування у нацистських концтаборах у роки Другої світової війни. По-четверте, проживання у повоєнній Західній Німеччині, де щодня бракувало їжі та вітамінів, були некомфортні житлові умови та відчувалася постійна психологічна напруга. Відповідно серед хвороб, на які скаржилися переміщені українці, слід назвати передусім туберкульоз, сифіліс та хвороби шлунково-кишкового тракту. Окрім того, тогочасний лікар-професор Іван Базилевич констатував, що «довготривале, непевне й незадовільне життя на скитальщині в такій мірі негативно відбивається на здоров'ї людей, примушених поневірятися на чужині, що вже сміливо можна говорити про специфічну «morbus DP» (тобто, недугу «переміщених осіб»). Ця недуга характеризується не тільки цілою низкою соматичних (тілесних) недомагань, що від них з браку відживлення та з приводу нужденних житлових умов страждає багато невинних людей, але також з низкою психічно-нервових ненормальностей» [8, 89].

Найбільше роботи було у таборових лікарів-терапевтів, до яких зверталися переміщені українці з різних питань. Окрім того, на них покладалися обов'язки проводити медогляди [7, 292; 14, 4] та робити щеплення [15, 6].

Лікарі констатували захворювання грудних та маленьких дітей на рахіт. Як відомо, розвиток недуги залежить від низки факторів, зокрема соціально-економічного рівня життя, вигодовування дитини, дотримання гігієни та ін. Побутування українських переміщених осіб створювало широкі можливості для захворювання дітей. Так, протягом 1946 – 1947 рр. у шпиталях англійської окупаційної зони Німеччини було зафіксовано 300 маленьких пацієнтів, яким діагностували важку форму рахіту [7, 292].

Додавалося роботи терапевтам в осінньо-зимовий період. Не в усіх таборах проводилося опалення на достатньому рівні, до того ж не всі таборяни мали теплий одяг. Як наслідок, часто фіксувалися випадки застуд [16, 159], грипу [16, 287]. Узимку 1949 р. європейські країни, зокрема і Західну Німеччину, охопила найбільша за останні 25 – 30 років епідемія грипу. Таборові лікарі ознайомлювали переміщених українців із заходами безпеки, на шпальтах періодики друкували класичні поради. Так, при перших симптомах грипу слід було одразу звернутися по медичну допомогу; хворі мали утримуватися від відвідування людних місць, оскільки грип передається повітряно-крапельним шляхом; потрібно дотримуватися постільного режиму [13, 7].

Несприятливі житлові умови у таборах, велике скупчення людей, погане харчування й нестача вітамінів, брак медикаментів зумовили значне захворювання переміщених українців на туберкульоз легенів [9, 40]. Зараження паличкою Коха не оминуло ні дорослих, ні маленьких ДіПі. Окрім іншого, ця хвороба тимчасово чи назавжди унеможливила рееміграцію українців за океан.

Протягом 1946 – 1947 рр. в англійській зоні окупації Німеччини було виявлено 350 випадків захворювань на туберкульоз на 10 тис. осіб (3,5 %), випадків відкритої форми туберкульозу зафіксовано 50 на 10 тис. (0,5 %) [7, 292]. У таборі Сомме-Казерне в Авгсбурзі станом на 01 січня 1948 р. мешкали 2526 осіб, із яких 18 були інвалідами війни, а також нараховувалося 210 хворих. Серед останніх у 150 осіб діагностували туберкульоз, із них 75 дітей віком до 14 р. і 75 дорослих [3, 12]. Окрім українців, туберкульоз вражав і переміщених білорусів, естонців, латвійців, литовців, росіян та ін. [21, 1]

Лікар Т. Воробець на II З'їзді українських лікарів-емігрантів Західної Німеччини у грудні 1947 р. у своїй доповіді наголошував на важливості створення спеціальної комісії для боротьби з туберкульозом [8, 90]. Професор Василь Плющ подав проект класифікації захворювань на туберкульоз, яка складалася із 12 форм і комбінацій туберкульозних захворювань [8, 89–90].

За умов поширення невпорядкованих статевих стосунків у роки Другої світової війни, зокрема й через згвалтування, а також у повоєнний період серед переміщених українців набули поширення венеричні захворювання, передусім сифіліс. У тогочасній періодиці можна зустріти оголошення практикуючих лікарів, які пропонують хворим свої послуги. У переважній більшості це були спеціалісти із венеричних хвороб [19, 4], що також опосередковано свідчить про попит на лікарів саме такої спеціалізації. Протягом 1946 – 1947 рр. у шпиталях англійської зони Німеччини було зареєстровано 223 особи з венеричними захворюваннями [7, 292]. У таборі Сомме-Казерне в Авгсбурзі станом на 1 січня 1948 р. із 210 хворих у 10 були виявлені венеричні захворювання [3, 12].

У роки Другої світової війни у Західній Німеччині опинилися лікарі-дерматовенерологи, які у повоєнний час не лише лікували, а й науково обґрунтовували нові можливості у зціленні пацієнтів від венеричних хвороб. Так, уродженець Полтавщини Сергій Комлік у 1944 р. організував амбулаторію венеричних і шкірних хвороб для переміщених осіб у Швайнфурті та створив шкірно-венеричний відділ при нововідкритому Окружному шпиталі для переміщених осіб у Швайнфурті, а у 1946 р. – в Ашафенбурзі [6, 42]. Уродженець Івано-Франківщини Роман-Петро Смик спеціалізувався з венеричних і шкірних хвороб в Ерлангенському університеті, став автором підручника «Венеричні хвороби» [18]. Лікар-дерматолог та анестезіолог тернополянин Володимир Онуферко мав власну практику у Мюнхені, де лікував пацієнтів зі шкірними та венеричними хворобами [19, 4]. Лікар Омелян Тушицький у Мюнхені мав власну практику, спеціалізувався на захворюваннях шкіри, венеричних хворобах, а також знався на медичній косметиці [24, 3].

Неякісне харчування, основу якого становили консерви та горохова юшка, сприяли розвитку гастроентерологічних захворювань. Запорукою їхнього успішного лікування мали бути не лише медикаменти, а й зміна харчового раціону та покращення психологічного клімату. Насправді зазначені фактори були для переважної більшості переміщених українців недосяжними, що зумовлювало затяжний характер хвороби. Навесні 1947 р. лікарі діагностували хронічний гастрит («катар») у письменника Уласа Самчука. Пацієнтові було прописано діету та спокій. Як зазначав у своїх спогадах Улас Олексійович: «Того і другого в просторі мого діяння не існує» [16, 220]. Проблему анатомічних і функціонально-фізіологічних особливостей шлунку при виразках та про їхнє значення при рентгенологічних дослідженнях досліджував лікар-рентгенолог, професор Ф. Богатирчук [8, 90].

Про діяльність українських хірургів довідуємося передусім від їхніх вдячних пацієнтів. Очільником хірургічного відділення таборової лікарні у Регенсбурзі був доктор медицини, професор-хірург Борис Андрієвський, якому асистували Б. Панасюк і Р. Флюнт [4]. Кожен пацієнт відчував його «виключну людяність, щасливо поєднану з першорядним хірургічним умінням, часто доведеним до віртуозності» [23, 4]. Брався оперувати, здавалося, безнадійно хворих пацієнтів. У складних випадках шукав у Німеччині фахівців для консилиуму, роздобував дефіцитні ліки, часто за власні кошти. Серед вдячних пацієнтів Бориса Андрієвського слід назвати літературознавця Юрія Лавріненка, полковника армії УНР Палія-Неїло й історика Наталію Полонську-Василенко [23, 4]. Під керівництвом Бориса Юрійовича у Мюнхенському університеті Людвіга-Максиміліана було захищено дві докторські дисертації з медицини: О. Сохан на тему «Алкоголізація задніх корінців під час пістрякових болів» та О. Жидяк на тему «Значення пеніцилінової профілактики перед асептичними операціями» [8, 90].

Зі свого боку Іван Макаревич керував хірургічним відділенням шпиталю в Ашафенбурзі. Його пацієнти на шпальтах газети «Неділя» дали високу оцінку роботи лікаря, зазначивши, що він лікував сумлінно та високоякісно [12, 4]. Серед пацієнтів Івана Макаревича був і учасник українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., учитель Євстахій Ясеньовський. А лікар К. Білоус досліджував проблему значення вітаміну С під час лікування кісткових переломів [8, 86].

Уражали переміщених українців й інфекційні хвороби. Так, протягом 1946 – 1947 рр. в англійській окупаційній зоні Німеччини лікарі зафіксували у шпиталях 455 осіб з інфекційними захворюваннями [7, 292]. Згадок про інфекційні захворювання у джерелах небагато, переважно йдеться про поліомієліт. Класичним медико-санітарним заходом у таких випадках було оголошення карантину. Поетеса і молода матуся Ганна Черінь у вересні 1947 р. збентежено повідомляла другові, що у їхньому таборі є підозра, що одна дитина захворіла на хворобу Гейне-Медіна [26, 45], тобто гострий поліомієліт, дитячий спинальний параліч. Медсестра Іванна Зельська згадувала, що у другій половині 1940-х рр. у таборі Регенсбургу зафіксували поліомієліт, після чого його закрили на карантин. На той час медицина ще не мала дієвих засобів боротьби із цим захворюванням. Лише на початку 1950-х рр. американські учені-вірусологи Джонас Солк, Гіларі Копровський та Альберт Брюс Себін змогли створити вакцину, що врятувала тисячі життів.

Зверталися переміщені українці і до послуг стоматологів. Причини були традиційні: видалення зуба, пломбування, встановлення містків і протезування [24, 83в]. У періодиці тих років можна зустріти оголошення практикуючих стоматологів. Так, у Мюнхені у районі Швабінг працювала лікар Анна Йорданова [20, 6], а у таборовій лікарні Нового Ульму працювала лікар-стоматолог Тамара Чабанівська [22, 4]. Послуги стоматологів, очевидно, були для переміщених українців задорогими. Опосередковано про це свідчить анекдот, опублікований на шпальтах газети «Наш шлях». Пацієнт спантеличено запитував стоматолога: «Десять шілінгів за вирвання одного зуба?! Ви тягнете його тільки кілька секунд!», на що лікар відповів: «Коли хочете, я зможу його тягнути довше» [10, 6].

Знаходимо у джерелах і згадки про пацієнтів із хворими нирками. Так, представник наймолодшого покоління пражської поетичної школи Богдан Беднарський, втікаючи із табору переміщених осіб від репатріаційної комісії у грудні 1945 р. переплив Дунай і отримав важку хворобу нирок. Хвороба на 3,5 роки буквально прикувала його до ліжка, він переніс низку операцій, однак безу-

спішно і 30 червня 1949 р. поет відійшов у вічність. Хронічна хвороба нирок передчасно обірвала земний шлях і громадського діяча Пилипа Волчука [1, 47, 50–51].

Переміщені українці зробили свій внесок у дослідження онкологічних захворювань. Так, тернополянин Зеновій Штокалко у 1950 р. у Мюнхенському університеті здобув диплом лікаря, захистивши дисертацію про біохімію карциногенезу [18], тобто виникнення і розвиток злоякісної пухлини із нормальної клітини.

В усіх таборах переміщених осіб працювали консультації («порадні») для вагітних, матерів і дітей [7, 292]. Лікарі-гінекологи фіксували значну кількість жіночих захворювань, які пояснювалися «важкими умовами праці жінок у минулому та досить поширеними абортами» [7, 292]. Чимало було роботи в акушерів-гінекологів, адже у повоєнній Західній Німеччині зафіксовано значний відсоток народжуваності. Лікарі-гінекологи не лише приймали пацієнтів, а й займалися активною публікаторською діяльністю. З метою просвіти жінок вони публікували книги і брошури, у яких порушувалися питання жіночої гігієни, менструального циклу («місячка»), вагітності («тяжа») та небезпеки її штучного переривання, пологів та догляду за новонародженим [2].

Найавторитетнішим українським лікарем акушером-гінекологом у Західній Німеччині по праву можна вважати доктора медицини Софію Парфанович. Спочатку вона працювала ординатором, а згодом завідувачем пологово-гінекологічного відділу госпіталю в м. Авгсбург [5, 44], де за її ж визначенням, «заробляла добрі гроші» [1, 47]. Софія Парфанович продовжувала розпочату ще в Україні широку роботу з популяризації гігієни, опублікувала книгу «Мала гігієна жінки» [11, 7], а на ІЗ'їзді українських лікарів-емігрантів Західної Німеччини у 1946 р. у Карлсфельді виступила з доповіддю на тему «Туберкульоз жіночих статевих органів». У Західній Німеччині працював лікар І. Барченко, який досліджував проблеми знеболення пологів. Результати досліджень він представив на згаданому З'їзді лікарів, виступивши з доповідями, присвяченими обміну деяких азотних речовин в організмі породіллі під час обезболювання пологів, а також дозам знеболення пологів евіпаном [8, 85].

У джерелах містяться поодинокі згадки про діяльність отоларингологів, окулістів, гельмінтологів і невропатологів. Так, лікар-отоларинголог професор Давиденко працював у таборовій лікарні м. Ляпгайм. Серед його вдячних пацієнтів був, зокрема літературознавець Юрій Кошельняк. Зі свого боку, письменник Улас Самчук в окуліста м. Оффенбах отримав свої перші окуляри для читання [16, 64]. У тогочасній пресі міститься згадка про українського лікаря-гельмінтолога з Гамбургу, що мав науковий стаж роботи. Фахівцем із паразитологічних наук зацікавилися у південноамериканській Венесуелі, куди останнього у 1948 р. запросили реемігрувати із Західної Німеччини для «боротьби з тропічними хворобами» [25, 7]. Психоневролог, професор Михайло Міщенко досліджував проблеми лікування неврозів [8, 86], а також цукрового обміну у розвитку епілептичного нападу [8, 90]. У лікарні в Ашфенбурзі працювали Роман Крупка та Петро Худомій, які успішно вилікували від ішіасу, тобто запалення сідничного нерва, Петра Зубрицького.

Спортивна медицина як галузь медичної науки у повоєнній Західній Німеччині не була розвинена. Українські спортивні товариства та команди за деякими винятками не мали у своєму складі спортивних лікарів, які б дбали про медико-біологічне забезпечення підготовки спортсменів. Більше того, спортсмени часто-густо не дотримувалися елементарного режиму і вели спосіб життя, далекий від здорового. Вони не дотримувалися спеціальних дієт, як влучно підмітив футболіст Микола Дейчаківський, у голодні повоєнні роки «ілося все, що хто міг дістати» [4]. Не дбали про відпочинок перед змаганнями, відвідуючи різноманітні «забави», могли спати лише по кілька годин на добу. Окрім того, за спогадами Миколи Дейчаківського, більшість футболістів мали шкідливі звички – палили та, якщо траплялася нагода, не гребували алкоголем. Відповідно до лікарів спортсмени самостійно зверталися лише у разі отриманні травми [17, 355, 362] чи хвороби.

Висновки. Таким чином, стан здоров'я переміщених українців був незадовільний, переважна більшість мали виснажений організм. Вони хворіли на туберкульоз, венеричні та гастроентерологічні захворювання, рахіт і поліомієліт. Неприятливі умови життя та брак коштів на придбання ліків затягували одужання. Попри несприятливі умови українські лікарі щодня демонстрували свій професіоналізм, а учені-медики робили свій внесок у розвиток медичної науки. У перспек-

тиві слід дослідити проблему створення професійного об'єднання українських лікарів у повоєнній Західній Німеччині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Волчук Р. Спомини з повоєнної Австрії та Німеччини / Роман Волчук. – К.: Критика, 2004. – 143 с.
2. Ганьківський В. Мати й немовлятко. Поради для наймолодших матерів / В. Ганьківський. – Гайденав: Заграва, 1947. – 86 с.
3. Де сила – там воля вітає. Огляд діяльності Українського Спортивного Товариства «Чорногора» в Авгсбурзі за роки 1945 – 1948. – Авгсбург: Спортове видавництво «Гарт», 1948. – 80 с.
4. Дейчаківський М. На визвольних стежках Європи. Спогади зв'язкового ОУН. Футбольні спогади Мука / М. Дейчаківський. – К.: МП «Юніверс», 1997. – 127 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://exlibris.org.ua/muk/index.html> (25.05.2017). – Назва екрану.
5. Кіцера Ол. Ом. Софія Парфанович (1898 – 1968) – лікар акушер-гінеколог, письменниця і громадська діячка (до 110-річчя з дня народження) / Ол. Ом. Кіцера, Ол. Ом. Кіцера, Н. І. Кіцера // Жіночий лікар. – 2009. – № 1. – С. 44.
6. Макаревич І. Д-р Сергій Комлік / Іван Макаревич // Лікарський вісник. – Нью-Йорк. – 1954. – Ч. 2. – С. 41–42.
7. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні у 2-х т. / В. Маруняк. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – Т. 1: Роки 1945 – 1951. – 1985. – 432 с.
8. Матеріяли до історії української медицини / Редактор-упорядник Ярослав Семчишин. – Т. 2. – Чикаго: Видання Українського Лікарського Товариства Північної Америки, 1988. – 298 с.
9. Мовчан Ю. Замість вінка на могилу св. п. д-ра Єлисавети Гімельрайх / Ю. Мовчан // Лікарський вісник. – Нью-Йорк. – 1956. – Ч. 2. – С. 38–40.
10. Наш шлях. – Зальцбург. – 1946. – 10 листопада. – Ч. 15. – С. 6.
11. Наше життя. – Філадельфія. – 1947. – Серпень. – Ч. 8. – С. 7.
12. Неділя. – Ашафенбург. – 1947. – № 100. – 23 листопада. – С. 4.
13. Неділя. – Ашафенбург. – 1949. – № 161. – 6 лютого. – С. 7.
14. Новини. – Ганновер. – 1947. – Ч. 126. – 17 вересня. – С. 4.
15. Новини. – Ганновер. – 1947. – Ч. 180. – 22 листопада. – С. 6.
16. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи / Улас Самчук. – Вінніпер (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 1979. – 355 с.
17. Скоцень О. З футболем у світ. Спомини / О. Скоцень. – Торонто: Basillian Press, 1985. – 638 с.
18. Созанська С. З. Українські лікарі-дерматовенерологи діаспори: минуле і сучасність / С. З. Созанська // Український журнал дерматології, венерології, косметології. – 2011. – №3. – С. 110–117. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://www.vitapol.com.ua/user_files/pdfs/uzdvk/419468096105994_23102011215735.pdf (02.06.2017). – Назва екрану.
19. Українська трибуна. – Мюнхен. – 1947. – Ч. 52. – 17 липня. – С. 4.
20. Українська трибуна. – Мюнхен. – 1947. – Ч. 58. – 2 серпня. – С. 6.
21. Українське слово. – Бльомберг. – 1949. – Ч. 26. – 6 липня. – С. 1.
22. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 24 липня. – Ч. 59. – С. 4.
23. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – Ч. 50. – С. 4.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5167.
25. Час. – Нюрнберг. – 1948. – Ч. 48. – 28 листопада. – С. 10.
26. Черінь Г. Листи до Лицаря. 1946 – 1949 / Ганна Черінь. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 103 с.

REFERENCES

1. Volchuk R. Spomyny z povoiennoi Avstrii ta Nimechchyny / Roman Volchuk. – K.: Krytyka, 2004. – 143 s.
2. Hankivskiy V. Maty y nemovliatko . Porady dlia naimolodshykh materiv / V. Hankivskiy. – Haidenav: Zahrava, 1947. – 86 s.
3. De syla – tam volia vitaie. Ohliad diialnosti Ukrainkoho Sportovoho Tovarystva «Chornohora» v Avgsburzi za roky 1945 – 1948. – Avgsburh: Sportove vydavnytstvo «Hart», 1948. – 80 s.
4. Deichakivskiy M. Na vyzvolnykh stezhkakh Evropy. Spohady zviazkovoho OUN. Futbolni spohady Muka / M. Deichakivskiy. – K.: MP «Iunivrs», 1997. – 127 s. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: URL: <http://exlibris.org.ua/muk/index.html> (25.05.2017). – Nazva ekranu.

5. Kitsera Ol. Om. Sofiia Parfanovych (1898 – 1968) – likar akusher-hinekoloh, pysmennytsia i hromadska diiachka (do 110-richchia z dnia narodzhennia) / Ol. Om. Kitsera, Ol. Ol. Kitsera, N. I. Kitsera // Zhinochyi likar. – 2009. – № 1. – S. 44.
6. Makarevych I. D-r Serhii Komlik / Ivan Makarevych // Likarskyi visnyk. – Niu-York. – 1954. – Ch. 2. – S. 41–42.
7. Maruniak V. Ukrainska emigratsiia v Nimechchyni i Avstrii po druhii svitovii viini u 2-kh t. / V. Maruniak. – Miunkhen: Akademichne vydavnytstvo d-ra Petra Beleia, 1985. – T. 1 : Roky 1945 – 1951. – 1985. – 432 s.
8. Materiialy do istorii ukrainskoi medytsyny / Redaktor-uporiadnyk Yaroslav Semchysyn. – T. 2. – Chikaho: Vydannia Ukrainskoho Likarskoho Tovarystva Pivnichnoi Ameryky, 1988. – 298 s.
9. Movchan Yu. Zamist vinka na mohyly sv. p. d-ra Yelysavety Himelraikh / Yu. Movchan // Likarskyi visnyk. – Niu-York. – 1956. – Ch. 2. – S. 38 – 40.
10. Nash shliakh. – Zaltsburh. – 1946. – Ch 15. – 10 lystopada. – S. 6.
11. Nashe zhyttia. – Fyladelfiia. – 1947. – Ch. 8. – Serpen. – S. 7.
12. Nedilia. – Ashafenburh. – 1947. – №100. – 23 lystopada. – S. 4.
13. Nedilia. – Ashafenburh. – 1949. – №161. – 6 liutoho. – S. 7.
14. Novyny. – Hannover. – 1947. – 17 veresnia. – Ch. 126. – S. 4.
15. Novyny. – Hannover. – 1947. – 22 lystopada. – Ch.180. – S. 6.
16. Samchuk U. Plianela Di-Pi. Notatky y lysty / Ulas Samchuk. – Vinnipeg (Kanada): Nakladom Tovarystva «Volyn», 1979. – 355 s.
17. Skotsen O. Z futbolom u svit. Spomyny / O. Skotsen. – Toronto: Basillian Press, 1985. – 638 s.
18. Sozanska S. Z. Ukrainski likari-dermatovenerolohy diaspory: mynule i suchasnist / S. Z. Sozanska // Ukrainskyi zhurnal dermatolohii, venerolohii, kosmetolohii. – 2011. – №3. – S. 110–117. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: URL: http://www.vitapol.com.ua/user_files/pdfs/uzdvk/419468096105994_23102011215735.pdf (02.06.2017). – Nazva ekranu.
19. Ukrainska trybuna. – Miunkhen. – 1947. – Ch. 52. – 17 lypnia. – S. 4.
20. Ukrainska trybuna. – Miunkhen. – 1947. – Ch. 58. – 2 serpnia. – S. 6.
21. Ukrainske slovo. – Blomberh. – 1949. – Ch. 26. – 6 lypnia. – S. 1.
22. Ukrainski visti. – Novyi Ulm. – 1949. – Ch. 59. – 24 lypnia. – S. 4.
23. Ukrainski visti. – Novyi Ulm. – 1949. – Ch. 50. – S. 4.
24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F. 1. – Op. 23. – Spr. 5167.
25. Chas. – Niurnberh. – 1948. – Ch. 48. – 28 lystopada. – S. 10.
26. Cherin H. Lysty do Lytsaria. 1946 – 1949 / Hanna Cherin. – K.: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2012. – 103 s.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2017 р.